

УДК 94(477)«1922/1930»:316.334.55

Мацюцький Віктор

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця,

Харків, Україна

ГЕНЕЗА ЗЕМЕЛЬНОЇ ГРОМАДИ УСРР

В статье рассмотрен вопрос о генезисе земельного общества УССР. Сделан вывод, что земельное общество не было чем-то совершенно новым. Оно возникло из предыдущей исторической формы сельского общества.

Ключевые слова: земельное общество, УССР, генезис, сельское общество, передельная община, подворная община.

Viktor Matsiutskyi

Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Kharkiv, Ukraine

THE GENESIS OF THE LAND COMMUNITY IN THE UKRAINIAN SSR

The article considers the question on the genesis of the land community of the Ukrainian SSR. It has been concluded that the land community was a completely new thing. The community emerged from the former historical form of the rural community.

Keywords: the land community, the Ukrainian SSR, genesis, rural community, peredilna hromada, podvirna hromada.

У пострадянський час українські історики активно вивчали проблему земельної громади УСРР 1922–1930 рр. [1–7]. Однак, попри це, а почасти саме через це, її потрібно вивчати далі. Серед дослідників немає одностайності щодо генези земельної громади, основних тенденцій її трансформації.

Мета цієї статті полягає в тому, щоб з'ясувати питання про генезу земельної громади УСРР.

Усі дослідники вважають, що Земельний кодекс УСРР 1922 р. здійснив юридичне оформлення інституту земельної громади [1, с. 47; 2, с. 126; 5, с. 2, 11; 7, с. 84–85]. Розбіжність думок виникає, коли мова заходить про генетичний

зв'язок земельної громади з попередньою історичною формою сільської громади.

З погляду В. В. Анісімова, земельна громада 1922–1930 рр. являла собою одну з історичних форм сільської громади й була генетично пов'язана з попередньою історичною формою. Правда, сам термін «сільська громада» дослідник відкидає, використовуючи замість нього термін «земельна громада», уведений у вжиток Земельним кодексом 1922 р. [3, с.10].

З погляду В. В. Калініченка, земельна громада була новим явищем. Дослідник пише: «Згідно із Земельним кодексом 1922 р. в Україні засновувалися земельні громади» [2, с.126]. Далі В. В. Калініченко наголошує: «Сільська громада до революції виконувала функції низової адміністративної одиниці. Органами громади був сход домогосподарів і обраний ними сільський староста. Після революції адміністративні функції сільської громади передали сільраді, посаду старости ліквідували. Окрім того, обмеження виборчих прав для заможної верхівки села не давало можливості використати, не порушуючи закону, збори виборців для вирішення тих громадських питань, які раніше вирішував сход. Отже, діяльність сільської громади була паралізована» [2, с.126–127].

Говорячи про дореволюційну сільську громаду, не можна випускати з уваги, що протягом тривалого часу громада була й адміністративною одиницею, і поземельною селянською спілкою.

А. О. Гурбик твердить, що в період столипінської аграрної реформи сільська громада розпалася. Правда, поняття «сільська громада» дослідник трактує дуже вузько. А. О. Гурбик відсікає від громади адміністративні функції [8, с. 209]. З цього погляду, громада була тільки поземельною селянською спілкою.

Як поземельне об'єднання громада виконувала поземельно-господарські функції. Є сенс спеціально зупинитися на цих функціях.

В Україні селяни володіли землею у двох формах: общинній і подвірній. Залежно від того, у якій формі селяни володіли землею, сільські громади

поділялися на передільні й подвірні. Перед початком столипінської реформи в Україні переважала подвірна форма землеволодіння. Однак у південних губерніях і на Харківщині панувала общинна форма землеволодіння [9, с. 36–37].

За общинної форми землеволодіння громаді як цілому належало право розпоряджатися землею, а селянські господарства мали тільки право користуватися (господарства розпоряджалися землею лише в окремих випадках і тільки з дозволу громади). Наявний земельний фонд громади був досить стабільним, тимчасом як склад селянських родин під впливом різних чинників змінювався. Звідси періодично виникала потреба переділити землю з розрахунком на новий склад родин. Громада проводила переділи. Вони мали на меті якомога зрівняльніше розподілити землю між усіма господарствами з урахуванням її кількості та якості [10, с. 25–27; 11, с. 38, 39].

Наслідками зрівняльного розподілу землі були черезсмужжя і дрібносмужжя. Черезсмужне розміщення малих за розмірами орних ділянок примушувало селянські господарства підпорядковуватися одній, установленій громадою, сівозміні. Орні ділянки, розподілені між окремими господарствами, періодично переходили на певний час у громадське користування. Нестача пасовищних угідь змушувала селян виганяти худобу на пар і стерню. За умов черезсмужжя й дрібносмужжя, коли пар і стерню можна було використовувати лише як громадські пасовища, громада регулювала користування цими пасовищами. Частина угідь – вигони, інколи ліси, луки, рілля – постійно перебувала в громадському користуванні (у спеціальній літературі для позначення таких угідь уживають термін «альменда»). Якщо була можливість збільшити земельний фонд, громада купувала чи орендувала землю [12, с. 143; 9, с. 39; 10, с. 19–20, 25, 27; 13, с. 236, 241; 11, с. 39].

За подвірної форми землеволодіння селянські господарства розпоряджалися землею і постійно користувалися одними й тими ж земельними ділянками. Подвірна громада не проводила переділів землі. Однак брак однієї функції не означав відсутності інших. Подвірне землеволодіння, як і общинне,

відзначалося черезсмужжям, дрібносмужжям. Подвірна громада встановлювала сівозміну, порядок користування громадськими пасовищами, якими періодично ставали на певний час індивідуальні орні землі. І в подвірній громаді була альменда. Нарешті, слід відзначити, що й у районах з переважанням подвірної форми землеволодіння громади купували та орендували землю [12, с. 118, 122, 144; 14, с. 106–107; 9, с. 39; 15, с. 91–94].

Абстрагуючись від специфіки общинного землеволодіння, потрібно підкреслити, що поземельно-господарська діяльність сільської громади була пов'язана з наявністю таких чинників, як черезсмужжя, дрібносмужжя, малоземелля, альменда. Саме наявністю цих чинників пояснювалося існування поземельної селянської спілки. Це не можна поминати увагою, говорячи про трансформацію сільської громади в період столипінської реформи.

Основна тенденція трансформації громади в цей час полягала в тому, що вона втрачала поземельно-господарські функції. Поземельна селянська спілка розпадалася.

Однією з головних цілей столипінської реформи було створення хуторів і відрубів. Розпад поземельної селянської спілки був пов'язаний зі створенням хуторів і відрубів. Хутірська й відрубна системи являли собою різновиди подвірної форми землеволодіння. Хутірський різновид відрізнявся від черезсмужного тим, що селянське господарство мало землю в одному місці, його садиба розміщувалася на цій земельній ділянці. За відрубної системи, як і за хутірської, селянське господарство мало землю в одному місці. Садиба ж відрубного господарства розміщувалася в селі. Отже, хутірсько-відрубне землевпорядкування усувало умови, потрібні для існування поземельної селянської спілки.

Однак на хутори й відруби з громади вийшла тільки частина селян. У 1917 р. переважна більшість селянських господарств України володіла землею черезсмужно. Общинна форма землеволодіння охоплювала 24% селянських земель, черезсмужний різновид подвірної форми – 67,5% [2, с.289]. Отже, сільська громада, як поземельне об'єднання, збереглася. Погляд, згідно з яким у

період столипінської реформи поземельна селянська спілка розпалася, є помилковим.

Одним з елементів утвердження радянського ладу в Україні була передача адміністративних функцій громади сільській раді. Однак утрата адміністративних функцій не означала припинення діяльності. Не будучи формально визнаною радянською державою, сільська громада продовжувала вести поземельно-господарську діяльність. Роль громади, як поземельного об'єднання, навіть зростає. Вона брала активну участь у розподілі конфіскованої нетрудової землі.

За інформацією В. В. Калініченка (Вячеслава Володимировича Калініченка слід відрізнити від Володимира Вікторовича Калініченка), селяни «під час революційних аграрних перетворень 1917–1922 рр., або, як їх ще називають, «аграрної революції», використали механізм сільської громади (сход) для розподілу і використання конфіскованих поміщицьких та інших земель» [7, с. 60]. У Харківській губернії 1920 р., пише М. І. Ксензенко, у «межах волостей волземвідділи і земельні комісії розподіляли [конфісковану] землю між сільськими громадами. В одних випадках земельні комісії наділяли безземельних і малоземельних [селян] на основі волосних норм, в інших – сільські громади самі розподіляли землю, не дотримуючись [волосних] норм наділення. У багатьох селах общинного землеволодіння, яке переважало на Харківщині, розподіл землі здійснювався ... способом общинних переділів» [16, с. 92].

У період столипінської реформи селяни виходили з громади на хутори й відруби. Під час аграрної революції окреслилася протилежна тенденція. Хуторяни й відрубники поверталися в громаду. Особливо помітного розвитку ця тенденція набула в Харківській губернії. Громадянам удалося повернути частину «столипінців» у громаду й пустити їхні землі в загальний переділ [17, с.141-142].

Наявні дані про розподіл придатної для сільськогосподарського виробництва землі між різними категоріями землекористувачів УСРР 1922 р.

свідчать, що сільські громади охоплювали тоді абсолютну більшість селянських господарств. У користуванні господарств, які входили до складу громад, перебувало 88,5% придатної землі, а хутірські й відрубні господарства, котрі перебували поза громадами, користувалися тільки 3% [18, с.107].

Теза про те, що діяльність української сільської громади була паралізована, є помилковою. Сільська громада в Україні не тільки збереглася, а й активно функціонувала. У цьому відношенні Україна мало чим відрізнялася від Росії [19, с. 106–107; 20, с. 100–150].

І в Росії, і в Україні сільська громада залишалася таким чинником, з яким потрібно було рахуватися. Тому радянське керівництво змінило свою позицію й офіційно визнало громаду. Воно розраховувало використати громаду в інтересах піднесення сільськогосподарського виробництва й створення передумов колективізації сільського господарства. Лідер більшовицької партії В. І. Ленін уважав, що «неправильно робити ставку на дбайливого господаря, а треба робити ставку на сільську громаду, на колективність» [21, с. 179].

Земельний кодекс УСРР 1922 р. «легалізував» сільську громаду. Як уже зазначалося, він здійснив юридичне оформлення інституту земельної громади. Давнім сільським громадам було надано статус земельної громади [22, ст. 42–65].

Земельний кодекс 1922 р. пов'язував індивідуальне землекористування з членством у земельній громаді [22, ст. 10]. В УСРР, як свідчать наведені вище дані, у 1922 р. кілька відсотків індивідуальних землекористувачів не входили до складу сільських громад. З часом такі землекористувачі або увійшли до складу давніх громад, або об'єдналися в самостійні нові громади [23, ф. Р-2014, оп. 1, спр. 48, арк. 363, 448; ф. Р-3120, оп. 1, спр. 149, арк. 33; 24, ф. Р-5663, оп. 1, спр. 102, арк. 4; 25, ф. Р-847, оп. 1, спр. 638, арк. 7, 18, 39, 48, 70, 75–76; ф. Р-1574, оп. 3, спр. 22а, арк. 610; 26, ф. 27, оп. 7, спр. 188, арк. 18].

Зі сказаного випливає, що українська земельна громада постала з попередньої історичної форми сільської громади. Земельна громада не була чимось зовсім новим. Однак, трактуючи земельну громаду таким чином і

пов'язуючи її генетично з давнішою формою сільської громади, не можна випускати з уваги, що траплялися випадки, коли індивідуальні землекористувачі, які раніше не входили до складу сільської громади, об'єднувалися в самостійну нову громаду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929) / В. В. Калініченко. – Харків: Основа, 1991. – 129, [3] с.
2. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу : іст.-екон. дослідж. / В. В. Калініченко. – Харків: Основа, 1997. – 398, [2] с.
3. Анісімов В. В. Земельні громади України (1921–1929 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Анісімов. – К., 1997. – 16 с.
4. Анісімов В. В. Земельні громади України (1921–1929 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Анісімов Вячеслав Валентинович. – К., 1997. – 162 с.
5. Кривко І. М. Земельні громади Південної України (1922–1930 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. М. Кривко. – Запоріжжя, 1999. – 19, [1] с.
6. Кривко І. М. Земельні громади Південної України (1922–1930 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Кривко Ірина Миколаївна. – Запоріжжя, 1999. – 224 с.
7. Калініченко В. В. Інститут земельної громади в доколгоспному селі Наддніпрянської України (1917–1930 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Калініченко Вячеслав Володимирович. – Харків, 2015. – 656 с.
8. Гурбик А. О. Громада / А. О. Гурбик // Енциклопедія історії України. – К., 2005. – Т.2. – С. 209.
9. Зырянов П. Н. Крестьянская община Европейской России, 1907–1914 гг. / П. Н. Зырянов. – М. : Наука, 1992. – 256 с. 13. Иванов В. В. Современная деревня в Харьковской губернии // Харьк. сб. – 1893. – Вып.7. – С.1-29.
10. Иванов В. В. Современная деревня в Харьковской губернии / В. В. Иванов // Харьковский сборник. – 1893. – Вып. 7. – С.1–29.

11. Майстренко В. С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Майстренко Владислав Сергійович. – Харків, 1997. – 195 с.
12. Авраменко А. М. Эволюция земельных отношений на Левобережной Украине в конце XIX – начале XX вв. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Авраменко Анатолий Михайлович. – Харьков, 1985. – 259 с.
13. Литошенко Н. А. Община в Купянском уезде : очерк Мараховской сельской поземельной общины / Н. А. Литошенко // Харьковский сборник. – 1888. – Вып. 2. – С.232–248.
14. Анфимов А. М. Крестьянское хозяйство Европейской России, 1881–1904 / А. М. Анфимов. – М. : Наука, 1980. – 239 с.
15. Лучицкий И. В. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине XVIII века / И. В. Лучицкий // Отечественные записки. – 1882. – № 11. – С.91–116.
16. Ксензенко М. І. Завершення революційних земельних перетворень на Харківщині (грудень 1919 – березень 1921 рр.) / М. І. Ксензенко. – Харків : Вид-во Харк. ун-ту, 1968. – 184 с.
17. Калиниченко В. В. Аграрные преобразования на Левобережной Украине (конец 1919 – 1923 гг.) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Калиниченко Владимир Викторович. – Харьков, 1981. – 338 с.
18. Данилов В. П. Советская доколхозная деревня : население, землепользование, хозяйство / В. П. Данилов. – М. : Наука, 1977. – 320 с.
19. Данилов В. П. Об исторических судьбах крестьянской общины в России / В. П. Данилов // Ежегодник по аграрной истории. – Вологда, 1976. – Вып. 6. – С. 102–134.
20. Кабанов В. В. Октябрьская революция и крестьянская община / В. В. Кабанов // Исторические записки. – 1984. – Т.111. – С. 100–150.
21. Ленін В. І. Промова про доповнення до законопроекті РНК «Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства» на фракції РКП(б) VIII з'їзду Рад 27 грудня / В. І. Ленін // Повне зібрання творів / В. І. Ленін. – К., 1974. – Т. 42. – С.178–182.
22. Земельный кодекс УССР. – Харьков : Наркомзем, 1923. – 31 с.

23. Державний архів Полтавської області.
24. Державний архів Сумської області.
25. Державний архів Харківської області.
26. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.